

Олег САВЧУК

## АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ РУЧНОЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ ЗАПОРОЗЬКИМИ КОЗАКАМИ

### Анотація

УДК 947.7(477)

Стаття присвячена особливостям використання запорозькими козаками ручної вогнепальної зброї. На основі писемних джерел XVI–XVIII ст. автор розглядає довгоствольність, як важливу технічну характеристику козацьких рушниць. Також в статті, на підставі зазначених джерел, розкривається маловідома особливість індивідуального озброєння запорозького козака, що полягала в наявності у нього парного рушничного комплексу, що складався з мушкета і гвинтівки.

**Ключові слова:** запорозькі козаки, козацька рушниця, гладкоствольний мушкет, штуцер, гвинтівка, козацькі снайпери.

### АСПЕКТЫ ПРИМЕНЕНИЯ РУЧНОГО ОГНЕСТРЕЛЬНОГО ОРУЖИЯ ЗАПОРОЖСКИМИ КАЗАКАМИ

#### Аннотация

УДК 947.7(477)

Статья посвящена особенностям использования запорожскими казаками ручного огнестрельного оружия. Основываясь на письменных источниках XVI–XVIII вв., автор рассматривает длинноствольность, как важную техническую характеристику казачьих ружей. В статье раскрывается особенность вооружения запорожского казака, состоявшая в наличии у него парного комплекта: мушкета и винтовки.

**Ключевые слова:** запорожские казаки, ружье, мушкет, винтовка, штуцер, казацкие снайперы.

### FEATURES OF APPLICATION OF THE HANDGUNS BY ZAPOROZHIAN COSSACKS

#### Abstract

UDC 947.7(477)

Mr. Oleh Savchuk devoted his article to the specific usage of handguns by Zaporozhian Cossacks. Based on written sources XVI–XVIII centuries., the author examines the long-barreled, as an important characteristic of Cossack rifles. The article explains the characteristics of the Cossack armaments, consisting in the presence of doubles kit: a musket and a rifle.

**Keywords:** Zaporozhian Cossacks, musket, rifle, Cossack snipers.

Впродовж XVI–XVII ст. військо Запорозької Січі здобуло собі найвищий рейтинг серед європейських армій, заслужило в Європі славу найефективнішої сили в боротьбі з грізною турецькою експансією на континенті. Звичайно, що саме в цей період склалися ті передові новації в запорозькому озброєнні, тактиці, стратегії, оперативному мистецтві й бойовій підготовці, які виводили запорозьке військо на найвищі щаблі тодішнього

рівня розвитку світового воєнного мистецтва і здобували йому визнання та загальне захоплення серед сучасників, більша частина яких, до речі, загалом вороже ставилась до Війська Запорозького, внаслідок демократичного характеру Січової республіки. «Действовать и упражняться так искусны были, что никакому воинскому народу по тогдашнему не уступали», – вимушено визнавав, наприклад, російський офіцер О. Рігельман (сер. XVIII ст.) [14, с. 52–53].

Метою даної роботи є розкриття таких характерних особливостей ручної вогнепальної зброї запорозьких козаків як довгоствольність козацьких мушкетів та парний характер рушничного комплексу в індивідуальному озброєнні запорозького козака.

Чудовий знавець особливостей побуту та озброєння запорозьких козаків Д. Яворницький зазначає: «Рушниця (від слова «рука»), інакше самопали або мушкети, козаки використовували найрізноманітніших видів, але всі вони мали довгі стволи і коштовні ложа, оздоблені сріблом з насічкою та черню» [21, с. 49]. Подібна характерна риса запорозьких рушниць (мушкетів), як довгоствольність, зафіксована в джерелах досить рано. Вже з барочної поеми кінця XVI ст. «Вірш жалобний на смерть князя Михайла Вишневецького» (князь помер у 1584 році і за життя зажив гучної слави в Речі Посполитій перемагаючи над кримськими татарами і тим, що в своїй перманентній прикордонній війні із кримчаками в українських степах від 1555 року, як староста Черкаський і Канівський, він спирався на українське козацтво) дізнаємося:

*«Татарюги хмари стріл на людей  
пускають,*

*Гострі стріли з посвистом з луків  
вилітають.*

*Та від наших влучно б'ють довгії  
рушниця,*

*Не урвавши здобичі, утікають  
ниці»* [19, с. 487].

Довгоствольними були й «пищалі семип'ядні» – відомі з українських народних дум рушниця, довжина яких дорівнювала 126-133 см, виходячи з того, що п'ядь як міра довжини в Русі XI-XVI ст. мала 18-19 см.

Голандський купець Ісаак Маса в своїх «Записках» (1610 р.), як сучасник і очевидець, описуючи українських козаків у складі найманого війська претендента на московський трон «царевича Дмитра» (1604–1605 рр.), свідчить: «Отже, військо Димітрія йшло слідом за московським, і попереду йшли дві тисячі козаків, усі піші, у кожного була велика довга пищаль (groot lanck goer), й, побачивши здалеку московський табір, одразу ж відрядили гінця до Димітрія із звісткою...»; «... і кожний божий день двісті або триста піших козаків з довгими пищаллями робили вилазки із Кром., козаки такі майстерні в стрільбі з мушкетів і довгих пищалей, що не хибали та завжди підстрелювали вершника або коня й так щоденно клали мертвими тридцять, п'ятдесят, шістдесят вояків з московського війська...» [12].

Пруський посол Вайнбер, в своєму описі Смоленської війни (1633-1634), як очевидець свідчить про озброєння запорозького війська (20 тис.) гетьмана Тимоша Орендаренка у 1633 році: «Се немолоді, хоробрі люди, на добрих конях, кожний з довгою рушницею, в роді шотландських; ...» [5, с. 194].

В польському описі нападу загону покочаних українських повстанців Добромилля у 1650-1651 рр. на укріпленій шляхетський маєток Фредрів у с. Ляцькому (нині с. Солоніватка) подається досить докладний перелік козацького озброєння, в тому числі й вогнепальної зброї: «Приєднали з сіл багатьох підданих і вдерлися до села воєнним способом на зразок збунтованих козаків, деякі піші, інші верхом, озброєні гарматами і рушницями, довгими і короткими, сірчанним порохом і кулями, косами, сокирами, залізними піками, прапорами, бубнами та іншим» [1, с. 20].

З анонімною «Віршованою хронікою» (1682 р.):

*«Року 1649 Збаразька облога  
від Хмеля і хана.  
Там було так багато кривавих  
ігор, Марсового воювання,  
Що не порохувати, не полічити  
й часу та годин тріскання  
То з шанців, то з окопів; раз дали  
з гармат, другий — мушкетери,  
Не гають часу, а з бандолетів  
стріляють іноземці, рейтарі,  
Аркебузири і панцирні у своїй справі  
Й інших стрільців не припиняється  
часта стрільба.  
Довга рушниця перший данк бере»  
[6, с. 520];  
«Яничарка й фузія теж не останні,  
Тому Ляницькоронський, польний  
гетьман, потім звелів  
Щоб з довгими мушкетами сиділи,  
кожен знає про це» [6, с. 521].*

Ірландський вчений Бернард О'Коннор, теж, як очевидець, записав у своїй відомій праці «Історія Польщі» (1698 р.), що запорозькі козаки «озброєні списами з гачками, шаблями й довгоствольними рушницями» [13, с. 142].

Чимало свідчень щодо довгоствольності запорозьких рушниць знаходимо також в щоденникових записах інших очевидців – шведських офіцерів армії короля Карла XII, учасників Полтавської битви 1709 року. Маючи змогу зблизька спостерігати за своїми союзниками – запорозькими на чолі із кошовим отаманом Костем Гордієнком, як професійні військовики вони звертали на суттєві риси та особливості озброєння запорозького війська, до якого ставилися з великою повагою. Наприклад, похідний камергер шведського короля Карла XII, Адлерфельт, у своєму щоденнику, виданому у 1740 році, як очевидець записав у 1709 році про запорозьців, що брали участь на боці шведів в Полтав-

ській битві: «Ці бідолахи мають довгі рушниці, які вони називають «турками» і далекобійність яких становить 500 футів» [7, с. 39]. Враховуючи те, що «фут» – міра довжини, що становила близько 30,48 см, повідомлення Адлерфельта може свідчити, що далекобійність довгоствольних «турків» («яничарок»?) запорожців досягала 152,40 метрів. Ще раз нагадаємо похвальбу кошового отамана запорожців Костя Гордієнка, у 1709 році, під час облоги Полтави, коли він публічно хвалявся своїм шведським союзникам, що у нього «є 600 майстерних стрільців, які кладуть ворогів на величезній відстані» [18, с. 133]. Припускаємо, що йшлося про шість сотень снайперів, які влучно стріляють на недосяжні для звичайних піхотних мушкетів відстані.

Інший шведський старшина Вейге, тоді ж, в своєму щоденнику записав: «Наші запорожці застрілили своїми тягненими рушницями багато з московської піхоти» [18, с. 138]. Будучи в захваті від снайперської стрільби запорозьких «цілків» («цілок» – козацький термін на означення того стрільця, хто влучно вціляє), офіцер Вейге з повагою пише про них: «... уживають тягнених рушниць, стріляють ними дуже докладно: тому мають славу найліпших вояків з поміж усіх» [18, с. 137]. В щоденнику ще одного учасника Полтавської битви, шведського офіцера Петре, теж знаходимо свідчення, що запорозькі козаки уживають «гарні, тягнені рушниці» [18, с. 136].

В письмових джерелах, сучасних запорожцям, неодноразово наголошується на тому цікавому факті, що до комплекту індивідуального озброєння запорозького козака XVI–XVIII ст. входила не одна рушниця, а відразу дві. Найраніше таку звістку маємо від липня

1587 року, коли Карло Гамберіні, секретар папського нунція в Польщі, кардинала Болоньєтті, представив венеціанському дожеві свою працю «Записка про те, яку користь можна мати від союзу з козаками на випадок війни з Туреччиною», в якій, як очевидець, засвідчив про запорожців: «Зброя їх шаблі і кілька рушниць, з яких вони ніколи не хиблять» [9, с. 258].

Через півстоліття цей військовий звичай у запорозьких козаків підтвердив французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан, який в 1630–1640-х роках перебував в Україні, де близько познайомився із запорожцями. У своїй відомій праці «Опис України», докладно зупиняючись на описі морських походів запорожців, він теж, як очевидець і професійний військовий, відмітив даний цікавий факт: «Кожен козак озброєний двома рушницями, шаблею» [3, с. 69].

У рукописній віршованій хроніці «Короткий опис Сіркових діянь», належній перу невідомого автора другої половини XVII ст., якого дослідники іменують Польським Анонімом, говорить про діяльність кошового отамана запорожців Івана Сірка:

*«Ввів порядок: козацтво його мало  
два самопали,  
Цей для себе, а другий для бранця,  
коли б відбивали»* [19, с. 529].

Можливо, що виходячи саме із цього факту озброєння кожного запорозького козака одразу двома рушницями, сучасники називали військо запорожців «рушничним» [2, с. 13] або «вогнястим» [19, с. 528], підкреслюючи дану його унікальну насиченість ручною вогнепальною зброєю.

Щодо наявності власне двох рушниць на озброєнні запорозького козака, то

даний факт вимагає свого додаткового пояснення. Вищезгадане польське анонімне джерело часів Хмельниччини, зокрема, уточнює, що до козацького озброєння входили одна довга і одна коротка рушниця: «Приєднали з сіл багатьох підданих і вдерлися до села воєнним способом на зразок збунтованих козаків, деякі піші, інші верхом, озброєні гарматами і рушницями, довгими і короткими, сірчанним порохом і кулями, косами, сокирами, залізними піками, прапорами, бубнами та іншим» [1, с. 20].

Вважаємо, що згадані «короткі» рушниця козацьких повстанців 1650–1651 рр. – це цівкозарядні гвинтівки, тобто рушниця з гвинтовими нарізами у каналі стволу, які давали можливість підвищити дальність польоту кулі та влучність (точність) пострілу. Гвинтівки, які в Західній Європі називались штуцерами, заряджалися способом забивання кулі, обгорнутої в просалений жиром пластир (клаптик тканини) з дула через увесь ствол. Цей процес заряджання кулею тривав 1-2 хвилини, тобто повільніше, ніж у гладкоствольної рушниця (мушкета) і тому саме короткий ствол дозволяв облегшити забивання кулі, тобто скоротити час на заряджання гвинтівки. При стрільбі куля, завдяки щільно припасованому пластирю, спрямовувалася по нарізам і починала робити гвинтоподібні оберти. Таке обертання кулі навколо своєї осі продовжувалося і в процесі польоту кулі, завдяки чому забезпечувалась стійкість кулі на траєкторії польоту. Таким чином штуцер (гвинтівка) забезпечував більшу точність і дальність стрільби, але коштував набагато дорожче за гладкоствольного мушкета. Окрім того, скорострільність штуцера не перевищувала одного пострілу за хвилину.

Тому до середини ХІХ століття штуцерами були озброєні лише окремі стрільці в європейських арміях.

У запорозькому війську гвинтівки набули поширення вже в першій половині ХVІІ ст. Наприклад, розкопками І. Свешнікова на місті Берестецької битви (1651 р.) був встановлений той факт, що значна частина знайдених там козацьких мушкетів має нарізні стволи [16, с. 69].

У польськокомовній поемі «Чигирин» (1678 р.) козацького поета-панегіриста Олександра Бучинського-Яскольда про турецьку облогу Чигирини в 1677 році, автор висловлює своє захоплення снайперським мистецтвом запорозьких стрільців:

*«А отам запорожець, й під листом  
він чує,  
Як найліпший мисливець уважно  
чатує  
На kota а чи лиса, і де оком  
скинув,  
Нижє ціль із гвинтівки і б'є  
безупину»* [19, с. 631].

Отже, у справі озброєння війська нарізною зброєю – гвинтівками, наприкінці ХVІ – першій половині ХVІІ ст., Запорозька Січ значно випереджала інші країни Європи.

Пояснити повільність масового поширення у військах європейських країн такої, добре знайомої їм у ХVІІ–ХVІІІ ст. зброї, як гвинтівка (штуцер), можна пояснити не тільки її дорожнечою та певними недоліками бойової експлуатації, а, насамперед, пануючою тоді військовою тактикою. У західноєвропейських арміях до кінця ХVІІІ ст. солдат, в умовах застосування лінійної тактики, не вчили стріляти по окремим цілям, а навчали стріляти тільки залповим вогнем

шеренг у складі підрозділів і поразати виключно групові цілі [8, с. 20]. Зрозуміло, що фактор влучності (точності) і дальності там важив мало, бо актуальним був лише фактор швидкості заряджання і інтенсивності стрільби. Тільки в другій половині ХVІІІ ст., з появою так званої егерської піхоти (від німецького, «ягер» – мисливець) із особливих стрілецьких команд добре навчених влучній стрільбі стрільців (як правило, добрих мисливців), які діяли розсипним строем, виникла необхідність озброєння їх, відповідною поставленим перед егерями завданням, зброєю. Адже егер не просто палив по ворожих шеренгах, а стріляв бездоганно і лише по індивідуальним цілям, які самостійно вибирав собі. Перший досвід масового озброєння військових частин нарізною зброєю в Західній Європі отримали англійці вже за часів наполеонівських воєн (початок ХІХ ст.).

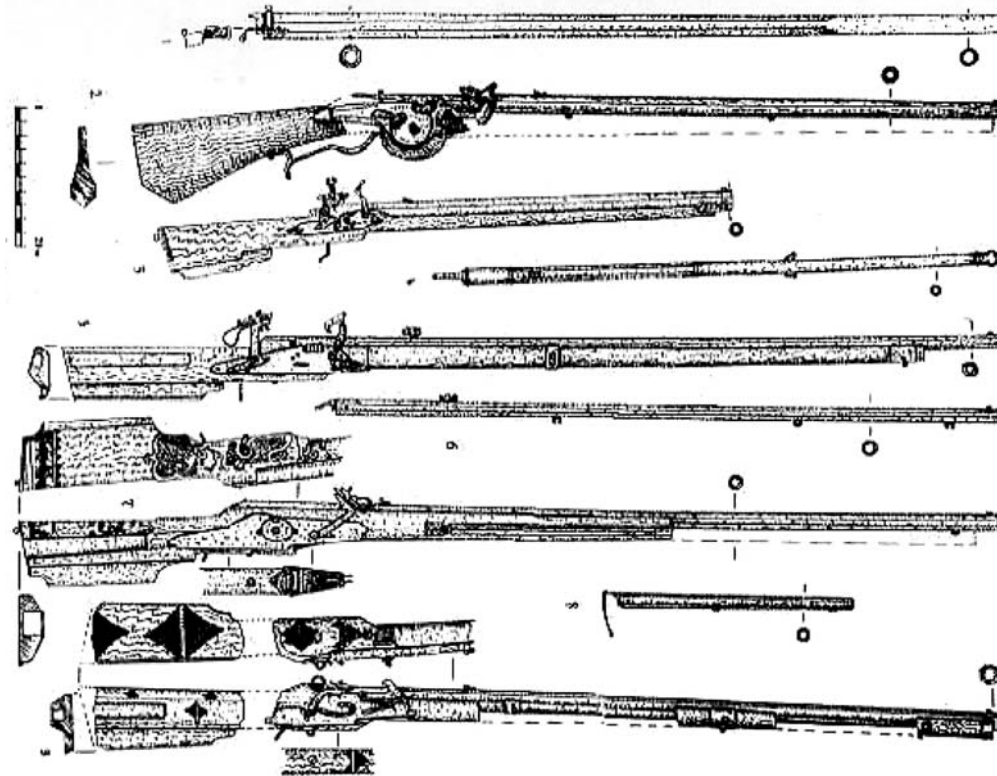
Треба зазначити, що запорозька тактика завжди вимагала від козацької піхоти не тільки щільного, а й влучного вогню, бо в ситуації прийняття бою за умов чисельної переваги ворога, що було звичним і характерним явищем для запорозького війська, тактична задача швидкої прицільної стрільби по окремим цілям була для запорожців єдино правильною та ефективною. Дану принципову різницю між західноєвропейською та запорозькою тактиками дії піхоти в бою яскраво демонструє свідчення польських послів елекційного сейму у Варшаві, у 1648 році, коли вони відверто визнавали: «Сто наших німців як стрілять, одного вб'ють. Коли козаків сто стрілять, не хибно п'ятдесятьох поцілять. Вогнистий це люд, не дамо їм ради» [20, с. 36]. Забезпеченню виконання саме цієї бойової тактичної задачі швидкої прицільної стрільби

по окремим цілям й слугували довгоствольні козацькі рушниці та короткоствольні нарізні гвинтівки. Використання запорозьким козаком обох своїх рушниць полягало в їх комбінуванні в динамічних умовах бою, коли для швидкої і щільної («густої») стрільби, залповим вогнем чи вроздріб, використовувалась гладкоствольна рушниця з довгим стволом (до 140 см), а для влучної чи, навіть, снайперської стрільби (по ворожим старшинам, наприклад) з великої відстані – нарізний штуцер-гвинтівка з коротшим стволом (до 90 см), коли важила не швидкість стрільби і, відповідно, швидкість заряджання рушниці кулею, а саме влучність пострілу. І саме комбіноване використання в бою двох рушниць різного цільового спрямування кожним запорозьким козаком якраз, на нашу думку, і надавало запорозькому війську особливо грізного характеру і принесло йому славу найкращої піхоти Європи, чому віддавали належне усі сучасники, відзначаючи унікальне вміння «рушничного війська» запорожців завдавати ворогу справжній вогняний шквал протягом тривалого часу, чого ніхто довго не витримував. Наприклад, молдавський літописець Костін Мирон (XVII ст.) свідчить: «Найманці (угорці та серби) не вистоять проти козацького вогню, як і валаські піхотинці»; «Його (валаського господаря Матея) найманці не могли б довго витримувати козацький вогонь» [10, с. 113]. «Козаки ж, побачивши це, виставили на тім місці для оборони більшу частину свого війська і боронилися безперервно густою стріляниною», – свідчить Анонім – невідомий учасник польського карального війська на приборкання козацького повстання 1625 р. під проводом гетьмана Марка

Жмайла [11, с. 159]. В польовому щоденнику Шимона Окозького, що був військовим капеланом в каральному війську польного гетьмана Миколая Потоцького, в записі під 16 грудня 1637 року, в описі битви поляків з козаками Павла Бута (Павлюка) під с. Кумейками теж дуже чітко засвідчується вміння запорожців боронитися з табору швидкою і щільною («густою») стрільбою: «Не було такої короги, яка б, зіткнувшись з табором, вийшла звідти цілою. Про що свідчать реєстри на надгробках» [17, с. 275]; «Дісталось там і самому й. м. п. гетьману польному, під котрим постріляно двох коней та піхви шаблі» [17, с. 275]; «Досвідчені воїни визнавали, що ніколи так довго не перебували в такому вогні й не бачили на полі бою стільки вбитих» [17, с. 276].

Озброєння запорожця двома рушницями (мушкетом і гвинтівкою), часом доповнених пістолями, значно збільшував вогняну силу такого бійця. Припускаємо, водночас, що подібна насиченість вогнепальною зброєю була притаманна лише розвідницько-диверсійним частинам запорозьких козаків-пластунів та десантним частинам під час морських походів запорожців, внаслідок того, що дані частини завжди виконували завдання спеціального призначення і були, по суті, козацьким «спецназом».

Таким чином, піонерами в озброєнні українського війська нарізною зброєю – гвинтівками слід вважати збройні сили славетної Січової республіки, яка першою, наприкінці XVI – першій половині XVII ст., запровадила подібну технічну новачку в ручній вогнепальній зброї, що почала серйозно впливати на перебіг подій у битвах і воєнних кампаніях.



*Козацька вогнепальна зброя, знайдена на місці розкопок битви під Берестечком [15, с. 241].*

#### СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонюк М. Козацька армія на Львівщині // Українське козацтво. – 2008. – № 17–18. – С. 20.
2. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – 335 с.
3. Боплан Гійом Левассер де. Опис України // Гійом Левассер де Боплан. Меріме Проспер. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. – Львів, 1990. – 301 с.
4. Величко С. В. Літопис. Т. 1. / пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчук. відп. ред. О. В. Мишанич. – К., 1991. – 371 с.
5. Грушевський М. Історія української козащини. Т. 2. 1626–1638 // Вітчизна. – 1991. – № 4. – С. 181–201.
6. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 1 (1648–1649 рр.) / упор. д-р іст. наук Ю. Мицик. – К., 2012. – 680 с.
7. Енсен А. Мазепа: Історичні картини / пер. зі швед. Н. Іваничук. – К., 1992. – 205 с.

8. Панов Б. В. Киселев В. Н., Картовцев И. И. История военного искусства: Учебник для военных академий Советских Вооруженных Сил. – М., 1984. – 535 с.
9. Крип'якевич І., Гнатович Б. Історія Українського війська. Т. I / Упор. Б. З. Якимович. – К., 1994. – 384 с.
10. Костін Мирон. Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 107-122.
11. Крисаченко В. С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. Кн. 1. – К., 1996. – 352 с.
12. Масса Исаак. Краткое известие о начале и происхождении современных войн и смут в Московии, случившихся до 1610 года за короткое время правления нескольких государем – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hrono.ru/dokum/1600dok/1610mas01.html>.
13. О'Коннор Бернанд. Історія Польщі // УІЖ. – 1995. – № 2. – С. 123–144.
14. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / упор. П. М. Сас, В. О. Щербак. – К., 1994. – 768 с.
15. Свешніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1992. – 304 с.
16. Його ж. Музей-заповідник «Козацькі могили»: Путівник. – Львів, 1990. – 94 с.
17. Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: Зб. док-тів і мат-лів / відп. ред. М. Г. Крикун. – К., 1993. – 533 с.
18. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К., 1992. – 255 с.
19. Слово многоцінне: Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV-XVI століття) та в епоху бароко (кінець XVI-XVIII століття). В чотирьох книгах. Книга третя. Література високого бароко (1632-1709 рік) / Керівник проекту проф. В. Яременко; упор.: В. Шевчук, В. Яременко. – К., 2006. – 799 с.
20. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького (військово-історична студія). – Мюнхен, 1954. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://exlibris.org.ua/chmielnicki/r01.html>.
21. Яворницький Д. І. Із української старовини: Наук.-худож. кн. / пер. з рос. Ю. О. Іванченка; мал. М. С. Самокиша, С. І. Васильківського – К., 2001. – 176 с.



**Відомості про автора.** Савчук Олег Анатолійович, викладач історії української гімназії міста Краматорська, Україна.

**Author's data.** Oleh Savchuk, professor of history of Ukrainian gymnasium of Kramatorsk city, Ukraine.

**Сведения об авторе.** Савчук Олег Анатольевич, преподаватель истории украинской гимназии города Краматорска, Украина.